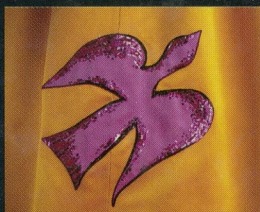
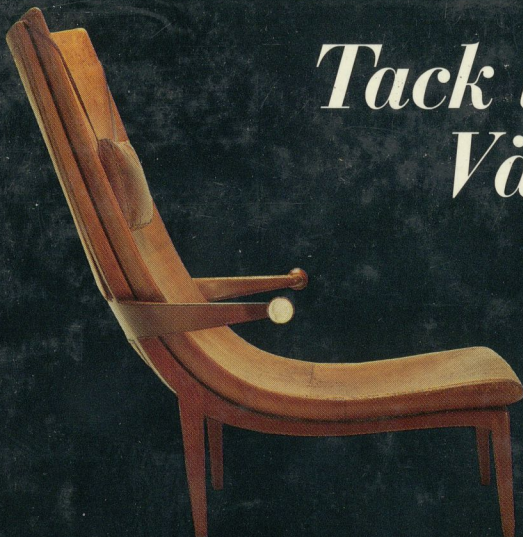

Tack vare våra Vänner!

*Tack vare våra
Vänner!*

FATABUREN 1994

NORDISKA
MUSEET

Tack vare våra Vänner!

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1994

FATABUREN 1994

ISBN 91 7108 356 1

ISSN 0348 971 X

Redaktör Teje Colling

Fotograf och bildredaktör Birgit Brånvall

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

SVENSKA AMBASSADGÅVOR TILL RYSKA TSARER

Kersti Holmquist

I Rustkammaren i Kreml har man – märkligt nog – ett utmärkt tillfälle att studera västeuropeisk guldsmedskonst från 1500- och 1600-talen. Den breda basen i denna samling är ambassadgåvor från Danmark, England, Polen, Sverige och Österrike, överlämnade till ryska tsarer av varierande politiska och handelsekonomiska skäl. Engelsmännen, som tidigt var angelägna om vinstgivande handelsförbindelser med det stora riket i öster, var de första. De engelska ambassaderna 1557–1663 medförde engelskt silver från epokerna sen Tudor och tidig Stuart, över 150 föremål, som man knappast kan få se maken till på något museum i England annat än vid stora tillfälliga utställningar.

I en strategiskt väl placerad monter i salen med det västeuropeiska silvret visas de pjäser, som efter århundradens "åderlätningar" återstår av sex svenska ambassaders gåvor 1647, 1655, 1663, 1674, 1684 och 1699. Det är mer än 200 föremål, vilket idag är den största samlingen av detta slag. Mottagarna var tsarerna Alexej Mihailovitj (1645–1676) samt hans söner Ivan (1682–1696) och Peter (1682–1725) Alexejevitj.

Den svenske museimannen och orientalisterna Fredrik Martin (1868–1933) utkom 1899 med ett storartat arbete, "Svenska kungliga gåvor till ryske zaren". En genomgång av den kejserliga ryska skattkammaren med mycket arbete för att spåra föremålen, kombinerad med studier i svenska statliga arkiv, resulterade i en utförlig katalog med fotografier samt avskrifter av 31 originaldokument med förteckningar och andra detaljerade uppgifter om vad som ingick i de olika ambassaderna.

Konfektbord i 1600-talsmontern i utställningen Mat och dryck, uppdukat med ambassadgåvor av rikt förgyllt silver. Den höga skålen i förgrunden, h. 15 cm, från ambassaden 1647; de två låga skålarna i förgrunden, h. 9,5 cm, från ambassaden 1684; de två skålarna på sidorna med uppbärande amorfigurer, h. 23,5 cm, från ambassaden 1655; de två skålarna i bakgrunden med uppbärande krigarfigurer, h. 30 cm, från ambassaden 1684; ryt-tarkannan, h. 52 cm, från am-bassaden 1699. Foto Mats Lan-din.

Martin kunde konstatera, att en del pjäser försvunnit, sannolikt många genom att de skänkts bort. Vad som hänt med vissa föremål efter Martins publicering 1899 vet vi däremot med säkerhet en hel del om. Karl Asplund, dåvarande chef för H. Bukowskis Konsthandel, berättar i boken "Konst, kännare, köpmän" om sina resor under 1920-talets senare hälft till Leningrad och Moskva för att köpa konst och antikviteter som Sovjet sålde ut. En sommardag 1931 kallades han till tullhuset på Skeppsbron för att bl a ta emot en samling blänkande, rikt förgyllda silverpjäser, som hade ingått i de svenska ambassadgåvorna från 1600-talet. Huvudparten av dem gick på Bukowskis auktion i september. En av pjäserna, en prakt-pokal av Hans Reiff i Nürnberg, köptes till Nationalmuseum före auktionen. Denna blev en stor besvikelse. Publiken hade fått upp-

fattningen att Nationalmuseum tänkte köpa och att man därför inte borde bjuda emot; ”vi fick under pinsam stämning sitta och ropa tillbaka dyrgriparna”, skriver Asplund. Men senare ”kom Sigurd Wallin för Nordiska museets räkning och bjöd acceptabla priser. . . . så att något av silvret stannade i landet”.

Sigurd Wallin var chef för Nordiska museets högreståndsavdelning men pengarna kom till helt övervägande del från Nordiska museets Vänner. Under åren 1931–1935 inköptes inte mindre än elva ambassadgåvor, dels direkt från Bukowskis, dels från privatpersoner som redan lyckats förvärva dem. Det gjordes från Vännernas och museets sida en synbarligen medveten satsning att få ett så brett urval som möjligt av de föremål som återkommit till Sverige. Praktpjäser som fontäner, konfekträd och andra bordsuppsatser lämnade aldrig Moskva. Av de sex ambassaderna är det endast 1674 års ambassad som inte är representerad.

AMBASSADEN 1647

Av de 24 ”förgylte Confect skålar” som enligt dokument överlämnades av drottning Kristinas ambassad 1647 till tsar Alexej Mihailovitj inköptes 1931 en skål till Nordiska museet. Den ingick i en serie på tolv, som 1640 fanns i den svenska skattkammaren. Denna typ av skål (på tyska credenz, på engelska tazza från italienskan) benämns i de svenska dokumenten, som berör 1600-talsambassaderna, genomgående konfektskål. Den upplevde en stark blomstring under 1500-talets senare och 1600-talets förra hälft i framför allt Tyskland och Nederländerna. Augsburg var centralpunkten. Skålen är stämplad av Hans Merzenbach, mästare i Augsburg 1609–1635. Den har en markerad renässanskaraktär med de gjutna hermerna på den uppbärande foten och, inuti skålen, med de ciselerade fruktknippena och hermerna, inramade av tunna voluter.

AMBASSADEN 1655

I Karl X Gustavs gåva 1655 till tsar Alexej Mihailovitj ingick 24 konfektskålar, för ändamålet samma år inköpta från riksrådet m.m. Herman Fleming. Två av dem förvärvades för museets räkning på Bukowskis 1932. Den svenska högadeln förfogade över ett inte föraktligt antal konfektskålar enligt inventarier från 1600-talets mitt. De flemingska skålarna har ett genomfört program

Skål med hermer, fruktknippen och voluter, Hans Merzenbach, Augsburg, 1609–1635, h. 15 cm, diam. 23 cm, ambassaden 1647. Foto Mats Landin.

Two skålar med uppbärande amorfigurer och andra amormotiv samt mussel- och broskornamentik, Jakob Plank II, Augsburg, 1636–1680, h. 23,5 cm, diam. 24,5 cm, ambassaden 1655. Foto Mats Landin.

med kärleksguden Amor, som med bindel för ögonen blint skjuter sin pil, som uppbärande del. Ciseleringen i skålarna – tre stycken förutom museets två har varit möjliga att studera – tar också upp kärlekssymboliken men på varierande sätt. Den bevingade Amor uppträder i olika ställningar med bindel för ögonen och med karakteristiska attribut som pilbåge, koger, brinnande hjärta och blommor. Den breda bården med mussel- och broskornamentik är ett vanligt motiv. Skålarna är stämplade av Jakob Plank II i Augsburg, verksam 1636–1680. De bör dateras till tiden omkring 1650.

AMBASSADEN 1663

Augsburg var under 1600-talet ett dominerande centrum för europeiskt silversmide med en enorm produktion som spreds vida. Det är symptomatiskt att den helt övervägande delen av de svenska ambassadgåvorna till ryska tsarer är tillverkade i Augsburg. De motsvarande danska gåvorna kommer i allmänhet från Hamburg. I gåvan från Karl XI:s förmyndarregering 1663 ingick emellertid 18 konfektskålar, även de inköpta från Herman Fleming, som tillverkats i Hamburg. En av dessa skålar förvärvades till Nordiska museet. Det är den elegantaste av museets sammanlagt åtta skålar. Invändigt har den endast en skickligt utförd ciselerad mussel- och broskornamentik och den balanseras till synes på ett finger på en putto, modellerad efter förlaga av den flamländske skulptören Frans Duquesnoy, 1594–1643, verksam i Rom. Enligt Martin har skålarna utförts av flera kända guldsmeder i Hamburg. Museets skål är stämplad av Christian Mundt II, verksam 1648–1658.

Skål med uppbärande putto och musselornamentik, Christian Mundt II, Hamburg, 1648–1658, h. 9,5 cm, diam. 22,7 cm, ambassaden 1663. Foto Mats Landin.

AMBASSADEN 1674

Beskickningsprotokollen från de olika ambassaderna är en intressant och delvis mycket roande läsning. Drottning Kristinas ambassad 1647 med oändliga förseningar och prestigestrider mellan svenskar och ryssar har behandlats i flera olika sammanhang. Här finns det emellertid anledning att ta upp rapporten om Karl XI:s ambassad 1674. Fortifikationskaptenen Erik Palmquist beordrades nämligen att medfölja ambassaden som militärattaché eller kanske snarare som hemlig spion. Han har, i sin reseberättelse i atlasformat på nära femtio sidor, dokumenterat färden med text, bilder och kartor av stort kulturhistoriskt och topografiskt värde, utförda i vattenfärger och tusch eller bläck. Dåvarande arkivarien Theodor Westin vid Riksarkivet har i *Ny Illustrerad Tidning* 1881 gjort en sammanfattning, illustrerad med en del av bildmaterialet. Senast har Kari Tarkiainen i *Arkivvetenskapliga studier* 6, 1987, behandlat arbetet, som bl a kompletterats med uppgifter ur ambassadekreterarens samtida resedagbok. Skälet till en ambassad denna gång var bl a att utjämna vissa motsättningar som uppstått efter freden i Kardis i Estland 1661 samt att åstadkomma en förbättring av handelsutbytet mellan de båda länderna.

Ambassaden under ledning av riksrådet Gustaf Oxenstierna startade sin färd den 21 augusti 1673. Den tredje januari 1674 skulle audiensen inför tsaren äga rum men den sköts upp på grund av en hård ceremonikamp. Ryssarna krävde att de svenska delegaterna skulle träda in i audienssalen utan svärd vid sidan eller käpp i handen och med blottat huvud. Först efter medgivande från Karl XI att ge efter för ryssarnas krav kunde audiensen äga rum den 30 mars 1674. Palmquist har i sin teckning skildrat den rikt dekorerade salen i det s.k. Fasettpalatset med den 45-åriga tsaren på sin tron, "Rijks Fäldtherren" som håller fram tsarens hand för det djupt bugande sändebudet att kyssa och de omgivande fyra kammarherrarna med långa guldkedjor i kors och silveryxor. Trots gåvan av 32 praktpjäser av silver, däribland en "konst Fountain. . . som drifwer watten af sigh sielfff" och en stor ljuskrona med tio pipor, gav ambassaden inte något resultat av större vikt.

Skål med uppbärande krigarfigur samt amorin- och musselornamentik, Hans Jakob Baur I eller II, Augsburg, 1622–1653 resp. 1652–1679, h. 30 cm, diam. 30 cm, ambassaden 1684. Foto Mats Landin.

AMBASSADEN 1684

När 1684 års svenska ambassad anlände till Moskva var de båda halvbröderna Ivan och Peter Alexejevitj regerande tsarer. Av gåvorna har fyra konfektskålar förvärvat av Nordiska museet. Det par, som är lägre än de övriga och med cylindriska skaft, har ingått i en serie om 24 skålar, som inköptes för ändamålet från sedermera fältmarskalken Nils Bielke. Den breda bården med mussel- och broskornamentik skiljer sig endast delvis från Jakob Plank II:s skålar. Amarinmotivet i mitten varierar på de olika skålarna – förutom på museets två skålar har tre kunnat studeras. Amarinerna uppträder dels i glada lekar med delfiner och svanar, dels i ex sovande i sällskap med en uggla som i det här fallet torde symbolisera natten. Enligt stämplarna har skålarna tillverkats av guldsmeden Lukas Neusser, verksam i Augsburg 1618–1657.

Det andra paret med uppbärande högresta romerska krigare, ”Romerske bilder” enligt förteckningen, är två av de ursprungligen 18 skålar som inköptes av statskontoret från Johan Bremer. Här är skålen utdriven i sex nedsänkta bucklor med ett ciselerat schema av musslor omväxlande med amorinmotiv. Dessa skålar är också tillverkade i Augsburg, enligt Seling stämplade av Hans Jakob Baur I, verksam 1622–1653. Enligt min mening kan man också tänka sig sonen Hans Jakob Baur II, 1652–1679, eftersom deras stämplor är likartade. Plansch 32 i Martins arbete visar att de uppbärande figurerna inte har varit enhetliga. En av de två skålarna bärs upp av en antikiserande kvinnogestalt. Dessa liksom de andra skålarna i denna ambassad bör dateras till 1650-talet. De är exempel på att en stor del av de pjäser som ingick i ambassadgåvorna inte var helt moderna.

Två skålar med amorinmotiv och musselornamentik, Lukas Neusser, Augsburg, 1618–1657, h. 9,5 cm, diam. 22,7 cm, ambassaden 1684. Foto Mats Landin.

AMBASSADEN 1699

Karl XII:s ambassad 1699 är den intressantaste från svensk synpunkt. Avsikten var att efter tronskiftet Karl XI/Karl XII 1697 bekräfta tidigare överenskomna vänskapstraktater mellan de båda länderna. Peter den store, ensam självhärskare efter halvbrodern Ivans död 1696, hade emellertid redan inlett förhandlingar med August den starke i Polen och Fredrik IV i Danmark om ett anfallskrig mot Sverige. Därav märktes dock intet, när den svenska delegationen om 55 personer under ledning av hovkanslern Johan Bergenhielm intågade i Moskva i juli 1699. De fick företräde för tsaren i oktober, då 124 praktpjäser i silver överlämnades. Fredsurkunderna utväxlades i november och följdes av gästabud. Tsaren var "mycket förtrolig och glad". Han försökte dricka gästerna under bordet och lyfte på deras peruker för att se om de var gråhåriga inunder. Svenskarna lämnade Moskva den 3 december, intet ont anande. Några dagar senare undertecknade tsaren anfallsförbundet mot Sverige. Den 24 augusti 1700 förklarade han krig och gick in i det Stora nordiska kriget 1700–1721, som hade inletts av hans båda bundsförvanter på våren 1700.

En av de 124 pjäser, som ingick i denna ambassadgåva, var en handkanna. Den var med på Bukowskiauktionen i september 1931 men inköptes till Nordiska museet först i december samma år. Kannan har formen av en ryttare i romersk rustning med en kommandostav i högra handen. Han tyglar en häst i ett språng, som enligt den höga skolans dressyr närmast liknar en courbette, dock är frambenen inte tillräckligt indragna. Hästens pannlugg, som kan lyftas bakåt, täcker en öppning till vattenbehållaren, som är hästens kropp. Kannan är enligt stämplarna tillverkad av Heinrich Mannlich, en produktiv guldsmed, verksam i Augsburg 1658–1698. Pjäsen beskrivs på följande sätt i specifikationen 1699: "Ett handfat drifwet och Sier förgylt med en kanna, som en Romaner til häst."

Kannor av detta slag var inte ovanliga under 1600-talets mitt och senare hälft. De flesta torde ha tillverkats i Augsburg. Karl XI skänkte tre (varav en med Cupido till häst) och Karl XII ytterligare en ryttarkanna som ambassadgåvor. Enligt Weihrauch återgår den här typen av kannor på en serie bronsstatyetter över österrikiska ärkehertigar. En viktig pjäs i sammanhanget är Gustav II Adolf-statyetten i Nationalmuseum, som kommer från Karl XV:s samling. På den är kungens huvud löstagbart och likaså hela häst-

Ryttarkanna, detalj, Heinrich Mannlich, Augsburg, 1658–1698, h. 52 cm, ambassaden 1699. Foto Mats Landin.

huvudet. Arbetet är tillverkat 1645–1650 av den kände Augsburgermästaren David I Schwestermüller. I Nationalmuseum finns också ett mönsterblad till statyetten utfört av Hans Friedrich Schorer med anteckningar av Schwestermüller. De innehåller bl a annotationer på tyska av följande slag: "Istället för kommandostav kan också ett blottat svärd göras" och "Här kan huvudet tagas av och olika 'Kontrafets' sättas på". Det finns bevarade exempel på statyetter av samma slag men med annat huvud, bl a hertig Bernhards av Sachsen-Weimar, Gustav II Adolfs bundsförvant.

I den internationella silversmideslitteraturen är nomenklaturen beträffande dessa pjäser varierad och vag. De kallas än pokaler, än dryckeskärl, än helt enkelt rytтарstatyetter. Därför är specifikationerna till de svenska ambassaderna 1684 och 1699 viktiga källor även om man inte kan dra slutsatsen att alla statyetter har använts på samma sätt. Till samtliga fem ambassadkannor hörde nämligen handfat enligt specifikationerna. Förutom beskrivningen från 1699, se ovan, kan en från 1684 citeras: "Ett myckit stoort Handfaath med heelt skönt zir förgylt arbete. Dheruppå till wattukanna een Ryttare af samme kostelige arbete." Tyvärr har kannor och handfat blivit åtskilda. Det finns emellertid kvar en myckenhet helciselade fat av vanlig barocktyp bland de svenska ambassadgåvorna. Troligen har några av dem fungerat som handfat. Kannorna med sina fat var avsedda för sköljning av gästernas händer vid måltiden men hade givetvis också en roll som skådepjäser. Kannor i form av ett gående lejon och av en svan förekommer också bland ambassadgåvorna.

Det märkliga med gåvorna vid denna ambassad är att så många av de föremål, som förtecknats av Martin, har tillverkats i Stockholm. Från tidigare ambassader finns endast två arbeten antecknade, som är stämplade i Stockholm, från 1699 ett femtiotal. Eftersom Stockholms guldsmedsämbe började med årsbokstäver redan 1689, kan man konstatera att det inte är fråga om några äldre svenska arbeten. Huvudparten är stämplad 1698, åtta bägare 1697 och fyra ljusstakar 1699. Av dessa kom troligen ett tiotal till Stockholm 1931 för försäljning. Nationalmuseum fick 1977 i testamentärisk gåva ett par av dessa ljusstakar, arkitektoniskt uppbyggda med skaft i form av knippepelare, stämplade Anders Starin 1698. Ljusstakar i tyskinfluerad barock och filigranbägare med lock från samma sändning finns i Sverige i antikhandeln och i privat ägo. De två bägare som 1934 och 1935 inköptes till Nordiska museet från konst-

*Förlaga till ryttarkanna. Hans
Friedrich Schorer. Foto Statens
Konstmuseer.*

nären Ivar Kamke, var emellertid det viktigaste förvärvet.

I en lång rad i den "svenska" montern i Rustkammaren i Kreml står nio raka, majestätiska, helförgyllda bägare. Den enda dekoren är lockknoppen med sin pinjekotte. De skiljer sig påtagligt från de övriga pjäserna i montern i huvudsaklig rikt dekorerad tysk högbarock. De är för övrigt unika i hela den stora salen med västeuropeiskt silver, eftersom det tycks ha varit en inställning att tsarerna hade en "barbarisk" förkärlek för det stora och överlastade och ambassadgåvorna därför anpassades till detta för att nå så stor politisk effekt som möjligt.

Bägare av detta slag brukar vi kalla karolinerbägare eller karolinska bägare. Med sin enkla, nästan självklara form – även gemensam med tennbägare från samma tid – förekommer de naturligtvis även på annat håll. Avsaknaden eller den sparsamma förekomsten av graverad eller ciselerad dekor på livet, och det stora antalet tillverkade svenska bägare av denna typ under 1690-talet och 1700-talets början, gör att man även internationellt betraktar dem som en svensk specialitet.

De tolv karolinerbägare som sändes till Moskva 1699, betecknar höjdpunkten av detta svenska silversmide. De skiljer sig från andra karolinerbägare bl.a. genom sin storlek och sina proportioner. I specifikationen 1699 betecknas de på följande sätt: "Tålf stycken helt förgyllte stora och Sirliga Bägare med låck." Vid Martins genomgång av Skattkammaren i Kreml fann han tio stycken. Med Kremlrustkammarens nio och Nordiska museets två bägare kan man undra vart den tolfte bägaren har tagit vägen! Mästaren till bägarna är Johan Nützel från Nürnberg, en av de många tyska guldsmeder som invandrade till Sverige under 1600-talets senare hälft. Han blev mästare i Stockholm 1676, hovguldsmed hos drottning Hedvig Eleonora 1689 och dog 1716. Nützel har tillverkat en stor mängd sakralt och profant silver, oftast med ciselerad och gjuten barockornamentik, men ingenting liknande de tolv bägarna, efter vad man nu känner till.

Ambassadgåvorna spelade, som tidigare nämnts, en viktig politisk roll. Man bör utgå ifrån att beställningen av bägarna var en medveten åtgärd. Det har spekulerats i att bakom skulle ligga Karl XII och hans dragning till det storslaget enkla.

Ragnar Josephson har i sin uppsats om Karl XI och Karl XII som esteter citerat Nikodemus Tessin d y som vittnar om den unge konungens starka intresse för en magnifik inramning kring kungamakten efter fransk förebild. Tessin skriver: "Han kommer att bli mycket begiven på prakt, han tycker om att höra talas endast om det som är stort och jätteligt."

Känt är det febrila nöjeslivet i stor fransk hovstil med kungen, som bl a vid en maskerad bytte kostym fyra gånger. Först vid det Stora nordiska krigets utbrott år 1700 ersatte han den konventionella europeiska hovdräkten med den karolinska soldatuniformen. Peruken lade han för alltid av under expeditionen mot Perna i Estland hösten 1700. Det är osannolikt att valet av ambassadgåvor 1699 gjordes utan enväldshärskares godkännande. De tolv bägar-

Två bägare med lock, Johan Nützel, Stockholm, 1698, h. 33 cm, ambassaden 1699. Foto Mats Landin.

na skulle i så fall vara det första kända utslaget av en förändrad estetisk inställning hos kungen – en utpräglad stilvilja att med det allvarsamt enkla ge en värdig ram åt människan och härskaren.